

İSTANBUL'DA KARAYLAR

DURMUŞ ARIK*

Karaylar (Karaîler), etnik kimliğini inançları ile özdeşleştirerek bu adı alan Musevî Türk grubudur. Günümüzde daha çok eski Sovyet toprakları, Kırım, Litvanya, Polonya ve İsrail'de varlık göstermektedirler.¹

Bizans dönemi Karaîliğinin temelini Irak, Filistin ve Suriye'den gelen göçmenler oluşturmuş, yerli Rum unsurlar zamanla bu göçmenlere katılmıştır.² Dolayısıyla İsrail kökenli Yahudi göçmenlerle yerli unsurlar cemaat içinde yer almıştır. Ancak Bizans, özellikle X. yüzyılda, Karayları İstanbul'dan sürmüş, bu sürgünler aralıklarla devam etmiş hatta Haçlı seferleri sonucunda İstanbul'da az sayıda Karay kalmıştır.³ Hristiyan taassubu yüzünden İstanbul'dan kovulan Karaylar, Fatih'in İstanbul'u fethinden sonra geri gelerek sürekli yerleşime geçebilmiştir. Fatih, Karaylara özel yerleşim yerleri tahsis etmiştir. Bir rivayete göre onlara tahsis edilen yerlerden biri Karaköy olmuş, yoğun Karay yerleşiminden dolayı semt "Karaîköy" adını almış, daha sonra da bu ad Karaköy'e dönüşmüştür.⁴

İstanbul'a dönen Karaylar, İsrail ve Rum unsurlardan daha çok Türklerden teşekkül etmiş Kırım ve Balkan Karaylarıdır. Bundan sonra Kırım ve Balkan Karaîliğinin içinde yer alan Kıpçak ve Kabar gibi unsurlar, İstanbul Karay cemaatine

girmiş, cemaatin etnik yapısında Türk unsur belirgin olarak öne çıkmış ve bu katılımlar İstanbul cemaatini güçlendirmiştir.⁵ Bu durum cemaatin dilinde, isimlerinde, örf, âdet, gelenek ve göreneklerinde kendisini göstermiştir.

XIX. yüzyılda İstanbul Karay cemaati, kendi kendine yetemez hâle geldiğinde sürekli olarak Kırım'dan yardım almıştır. Dolayısıyla bugünkü İstanbul Karay cemaatinin önemli bir kısmını, XX. yüzyılın başından itibaren İstanbul'a göç eden Kırımlı göçmenler teşkil etmiş, diğer kısmını ise daha önceki dönemlerde yine Kırım'dan gelenlerin nesilleri oluşturmuştur.⁶

İstanbul'da Karay Yerleşimi

İstanbul'da XII. yüzyılda Yahudiler hakkında kısaca bilgi veren Tudelalı Benjamin, Yahudi mahallesinde 500 Karayın yaşadığını kaydetmiştir.⁷ Simon Şişman, bunların yerleşim biriminin bugünkü Karaköy olduğunu, bu civarda onların bir mabetlerinin, biri Galata Kulesi'ne doğru çıkarken sağda, diğeri de Beyoğlu ve Hasköy arasında iki mezarlıklarının bulunduğunu bildirmiştir.⁸ XII-XV. yüzyıllarda İstanbul'da Karaylar güçlü bir cemaat oluşturmuş, hatta bu cemaat diğer Karaylara maddi ve manevi destek sağlamıştır. O dönemde İstanbul'da yedi Karay kenesasası (ibadethane) tespit edilmiştir.⁹ Önceleri Bizans sonra da Osmanlı topraklarında, 50'si Anadolu'da, 30'u Trakya'da olmak üzere 80 civarında Karay cemaati

bulunmuştur. Trakya Karay cemaati özellikle Tuna Nehri çevresine yerleşmiştir. Belgrad, Selanik ve Edirne en önemli Karay yerleşim birimleri arasında yer almıştır. 1361 yılında I. Murad'ın (d. 1326-ö. 1389) Edirne'yi fethi sırasında bu şehirde Karaylarla karşılaşmıştır. Bu tarihten sonra Edirne, Karayların ilim merkezi hâline gelmiştir. İstanbul'un 1453'te Osmanlı Türklerince fethinden sonra Korfuz, Parga, Selanik, İzmit ve Kırım'dan özellikle Kefe'den birçok Karay, İstanbul'a göç etmiş, bundan sonra da farklı zamanlarda çeşitli yerlerden Karaylar bu topraklara göç etmeyi sürdürmüştür. Süreç içinde İstanbul, Karaylığın önemli merkezlerinden biri olmuştur. İstanbul Karayları arasında en itibarlı olanlarını Edirne'den gelenler oluşturmuş, hatta bundan dolayı İstanbul'daki Karaylar "Edirne Cemaati" şeklinde anılmıştır.¹⁰

Karaylar İstanbul'un değişik semtlerine yerleşmiştir. Eminönü, Bahçekapı ve Anadolu tarafında Kadıköy'de Karay cemaatleri mevcut olmuştur. Bunların mabetleri olduğu gibi Üsküdar ve Edirnekapı haricinde mezarlıkları bulunmuştur. Fakat aradan geçen uzun süre zarfında söz konusu mezarlıklar lağvedilerek, kalıntılar Hasköy'deki Karay Mezarlığı'na nakledilmiştir.¹¹

Yeni Cami III. Mehmed'in (d. 1566-ö. 1603) annesi Safiye Sultan'ın (d. 1550-ö. 1619) himayesinde 1597'de Karayların arsası üzerine yapılmaya başlanmış ve arsanın kira bedeli olarak her yıl cemaate hazine-i hümâyundan özel bir merasimle

* Ankara Üniversitesi

1 Durmuş Arık, "Türk Yahudiler: Kırım Karaîleri", *Dini Araştırmalar*, 2005, c. 7, sy. 21, s. 27-49.

2 Zvi Ankori, *Karaîtes in Byzantium*, New York-Jerusalem 1959, s. 85.

3 Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, 2. bs., Ankara 1993, s. 233-234.

4 Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, s. 234.

5 Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, s. 215.

6 Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, s. 235-236.

7 Bkz. Tudelalı Benjamin ve Ratisbonlu Petachia, *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001, s. 43.

8 Simon Şişman, "İstanbul Karayları", *Türk Kültürü*, 1971, c. 10, sy. 110, s. 92-93.

9 Abraham Kefeli, "İstanbuli Karaîm Community", 08.09.2009, <http://www.qaraim.eu/seite3.html>

10 Şişman, "İstanbul Karayları", s. 92; Ahmet Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, 2. bs., Ankara 2003, s. 88.

11 Mustafa Emil Elöve, "Türkiye'de Din İmtiyazları, II. Bölüm", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1954, c. 11, sy. 1, s. 232.

belli bir ücret ödenmiştir.¹² Elöve bu konuyla ilgili şu bilgiyi aktarmıştır: “Fetihten sonra inşasına başlanan Yeni Cami dolayısıyla istimlak için o mahalde bulunan Karayların emvali gayrimenkulesine müracaat edilmiş, fakat kendilerine buna karşılık olmak üzere Hasköy’de kırk hanelik bir mahalle tahsis edilmiştir.”¹³ Ne var ki, III. Mehmed’in ölümü ve Safiye Sultan’ın Eski Saray’a gönderilmesiyle Yeni Cami tamamlanamamıştır. 1660 yılında meydana gelen büyük yangın sonrasında cami inşaatına Turhan Valide Sultan’ın patronajında yeniden başlanmış ve inşaat planının Safiye Sultan’inkine nispetle daha da genişletilmesi nedeniyle bölgedeki diğer Yahudilerin önemli bir kısmının da cami çevresinde belirlenen sınırlar dâhilinden çıkarılarak Balat ve Hasköy’e yerleşmeleri sağlanmıştır.¹⁴ Kırım’da ekonomik olarak işleri bozulan çok sayıda Karay, İstanbul’a göçmüş ve şimdiki Hasköy çevresine yerleşmiştir. Balat, Fener ve Üsküdar semtlerinde de Karaylar yaşamış ancak yalnızca Hasköy’deki Karay cemaati varlığını daha uzun sürdürebilmiştir.¹⁵ Yakın zamana kadar İstanbul’da yaklaşık 10 Karay mezarlığından söz edilmektedir. Bu durum Karayların İstanbul’un değişik semtlerine dağılmış olduğunun da bir göstergesidir. Karay mezarlıklarından en çok bilineni Üsküdar, Eğrikapı, Edirnekapı ve Hasköy’dekilerdir. Zamanla bu mezarlıklar ortadan kalkmış ve Karaylara Okmeydanı’nda bir mezarlık tahsis edilmiştir. Eski mezarlıklardaki mezar taşlarının büyük bir kısmı da Okmeydanı’ndaki

¹² Şişman, “İstanbul Karayları”, s. 93.

¹³ Elöve, “Türkiye’de Din İmtiyazları, II”, s. 232.

¹⁴ Konunun çeşitli yönleriyle ele alındığı bir çalışma için bkz. Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangınıının Sosyo-Ekonomik Tahlili*, doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2012, s. 163-235.

¹⁵ Bkz. Şişman, “İstanbul Karayları”, s. 93-94.

mezarlığa taşınmıştır.¹⁶ Yapılan araştırmalarda Eyüp ilçe sınırları içinde yer alan Karay mezarlıklarının günümüze kadar korunamadığı belirtilmiştir.¹⁷ Genellikle tüccar ve zanaatkâr olan İstanbul Karayları, XX. yüzyılın başlarında daha çok Hasköy’de toplanmış, ancak zamanla Beyoğlu, Nişantaşı, Kadıköy, Bostancı, Fenerbahçe, Çiftelavuzlar gibi semtlere dağılmıştır. Böylece Karay cemaati zaten çok sınırlı olan cemaat hayatını da kaybetmiştir. Günümüzde İstanbul’un dışında Anadolu’da ve Trakya’da olduğu bildirilen Karay cemaatlerine dair herhangi bir ize rastlanmamaktadır.

Karaylara Tanınan Din Özgürlüğü

Osmanlı Devleti’nde Karaylara göre sayıca çok olan Rabbinit Yahudilerin en önemli dinî kurumu “Hahambaşılık” olmuştur. Kurum, cemaatin yönetiminde merkezî bir rol üstlenmiştir.¹⁸ Fatih tarafından tanınan imtiyazlardan Karaylar da yararlanmışlardır. Bu bağlamda Fatih Sultan Mehmed onlara bir mabet tahsis etmiştir.¹⁹ Bu durum, Fatih’ten sonraki padişah fermanlarında “Ebülfeth ceddin Fatih Sultan

¹⁶ Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, s. 217.

¹⁷ Bu mezarlıklardan biri Savaklar semtinde, diğeri Yeni Kuşat ve Meşatlık sokaklarının birleştiği Çobançeşme’nin yanında idi. Ancak bu mezarlıklardan günümüzde artık bir eser kalmamıştır (bkz. Sedat Balkan, “Eyüp’te Karay Mezarlıkları”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu X: Tebliğler*, İstanbul 2006, s. 495-496).

¹⁸ Bkz. Elöve, “Türkiye’de Din İmtiyazları, II”, s. 220-229; Eroğlu, *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, s.182-198.

¹⁹ Mustafa Emil Elöve, “Türkiye’de Din İmtiyazları, I. Bölüm”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1953, c. 10, sy. 1, s. 316. S. Şişman, Hasköy’deki Karay mabedinin 1842’de Sultan Abdülmecid’in bir fermanıyla yeniden esaslı biçimde tamir edildiğini yazar (Şişman, “İstanbul Karayları”, s. 93-94).

Mehmet tarafından Karraîlere terk edilen işbu mabed.” şeklinde ifadesini bulmuştur. Elöve, söz konusu bu mabedin çeşitli tarihlerde ortaya çıkan yangınlar dolayısıyla hasara uğradığından “tamir ve termimi” hakkında Karaylara verilen bir fermandan söz etmiştir.²⁰ Osmanlı’da Karaylar, Rabbinit Yahudilerle olan mezhep farklılıkları dikkate alınarak, ayrı bir cemaat olarak tanınmış, nüfus kayıtları için ayrı defter kullanılmış, mezhep hanesine *Karay* kaydı düşürülmüştür. Karayların kendilerine has dinî kurumları bulunmuş, onlara müstakil bir dinî idare tesis edilmiş, kendi cemaati ile ilgili işlerde kullanılmak üzere cemaat başkanlarına ayrı mühür verilmiştir. Karayların cemaat başkanlarına “cemaatbaşı” denilmiştir.²¹ Karaylara tanınan imtiyazlar, padişahlar değiştikçe yeni fermanlarla teyit edilmiş, diğer cemaatlere yeni haklar tanındığında, bundan Karaylar da yararlandırılmıştır.²² Osmanlı Devlet teşkilatında XIX. yüzyılın başlarında yapılan düzenlemeler çerçevesinde, Karayların daha önce var olan cemaatbaşına resmî bir sıfat tanınarak Karay cemaatinin işleri üzerindeki yetkileri tescil edilmiştir.²³ Kendilerine özgü sinagogları bulunan Karaylar, Rabbinit Yahudilerin dinî otoritelerine uymaya zorlanmamıştır.

İstanbul Karaylarının İlim ve Kültür Hayatı

Yukarıda İstanbul Karayları ile Kırım Karayları arasındaki bağa dikkat çekmiştik. Bu iki cemaat mensupları arasında yaygın olan Örmeli, Egiz,

²⁰ Ferman metni için bk. Elöve, “Türkiye’de Din İmtiyazları, II”, s. 233, 7. dipnot.

²¹ Bkz. Eroğlu, *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, s. 115.

²² Bkz. Elöve, “Türkiye’de Din İmtiyazları, II”, s. 233-235.

²³ Bkz. Eroğlu, *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, s. 89-91, 192-193.

Sıddık, Alyanaki, Koyucu, Kökey, Kefeli, Ağa, Emildeş, Yırtlaç, Teriyaki, Ayvaz, Bölek ve Sinani gibi soyadları aileler arasındaki yakın akrabalık ilişkilerini de gösterir. Bundan başka inanç önderlerinden bir kısmı, Kırım ve İstanbul Karayları arasında önemli bir bağ oluşturmuştur.

Kırım'dan İstanbul'a göç eden, *Sefer Mibhar* adlı tefsiriyle tanınan Aaron ben Joseph (d. 1260-ö. 1320) ile Mutezile ve Aristo felsefesiyle beslenen teolojik görüşlerini dile getirdiği *Ets ha-Hayim* adlı eseri ve Karay şeriatıyla ilgili görüşlerini yansıttığı *Gan Eden* ve *Keter Torah* adlı tefsiriyle dikkat çeken, Karayların İbn Meymun'u olarak da anılan Aaron ben Elijah (ö. 1369) gibi isimlerin çalışmaları bu baği güçlendirmiştir.²⁴ Bu dönemde İstanbul cemaati kendi kendine yeterli düzeyde bulunmuş ve diğer cemaatler arasında saygın bir yer edinmiştir. Daha sonraları İstanbul ve Kırım Karayları dinî literatür konusunda sıkı bir işbirliğine girmiştir. Bu işbirliğinin neticesinde İstanbul'da Zehar Rav, Miftah Şoreşi Leşon Ha'ivri, Sifre Ha'hinukh le-Petah Tikva gibi eserler yayınlanmıştır. Aynı zamanda Karay Türkçesinde Tevrat, çeşitli dua ve ibadet kitapları ile Karay bilim adamlarının başlıca eserlerinden bir kısmı Kırım'da da basılmıştır. Bütün bu yayınların masrafı İstanbul ve Kırım Karay cemaatlerince karşılanmıştır.²⁵ Edipleri, âlimleri ve ilahiyatçıları ile önceki asırlarda öne çıkan İstanbul Karay cemaati sonraki asırlarda özellikle Kırım cemaatinden seçkin şahsiyetlerden aldığı destekle manevi ve kültürel hayatını sürdürebilmiştir. Bu şahsiyetlerden XVIII. asırda dikkat çekenlerden biri Gözlevli Simoka (ö. 1810) olmuştur. 1772'de Rus orduları Kırım'a girdiğinde ailesiyle birlikte Türkiye'ye sığınan Simoka, burada

²⁴ Mustafa Sinanoğlu, "Karâîlik", *DİA*, XXIV, 425.

²⁵ Bkz. A. Kefeli, "İstanbuli Karaîm Community".

Karayların ruhani reisi olarak görev üstlenmiş, edebiyat ve ilahiyata dair çeşitli eserler vermiştir. 1810 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Kırımlı meşhur ilahiyatçılardan Lucki de 1833 ve 1837 yılları arasında İstanbul cemaati arasında yaşamıştır. O tarihlerde meşhur arkeolog ve el yazması mütehassısı Abraham Firkoviç (d. 1787-ö.1874) Kırım'dan gelen önemli şahıslar arasında yer almış, İstanbul'da cemaatin mektep hocalığını yapmıştır. Firkoviç 1832'de Tevrat'ın Türkçe çevirisini yapmış, bu çeviri İstanbul'da Karay Türkçesiyle basılan ilk Tevrat olmuştur.²⁶ İstanbul Karay cemaati XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında saygınlığını korumuştur. İstanbul Karaylarının gelenekleri, örf, âdetleri, nişan ve düğünleri Türk kültür özelliklerini taşımaktadır.²⁷

Günümüzde İstanbul Karayları

İstanbul'un sosyo-kültürel yaşamına ayrı bir renk katan Karayların bir

²⁶ Şişman, "İstanbul Karayları", s. 95. Karay Türklerinde ilk Tevrat çevirileri daha XI. yüzyılda yapılmıştır. İbrani harfleri ile Karay dilinde yazılan, Peşatlar olarak anılan bu çeviriler nesilden nesile aktarılmıştır (bkz. Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 101; Thomas Stolz (ed.), *Minor Languages of Europe*, Bochum 2001, s. 5). Kırım'da Karayların elinde XIII. yüzyılda yazılan Karay Türkçesinde bir Tevrat çevirisi bulunmuştur. Türkçenin en saf örneklerinden biri sayılan bu çevirinin, İtalyan Katolik misyonerlerin Hristiyanlığı kabul eden Kumanlar için hazırladığı *Codex Cumanicus*'un yazıldığı dönemlerde hazırlandığı ve onun diline çok benzediği belirtilmiştir (Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, s. 311, 325-326). Farklı çeviriler yanında Karay Türkçesi ile yapılan son Tevrat çevirisi 1889'da Vilno'da basılmıştır (Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, s. 327).

²⁷ Bkz. Çağatay Bedii Avramoğlu, "İstanbul Karâî Türklerinde Nişan ve Düğün Adetleri", *Türk Yurdu*, 1961, c. 2, sy. 12 (294), s. 33-34; Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, s. 216.

kısmı yurt dışına göç ettiğinden günümüzde sayıları oldukça azalmıştır. Göç etmeyenler ise kendi cemaatleri içinde riayet etmeleri gereken evlilik kurallarındaki hassasiyetler nedeniyle cemaat dışı evliliklerle başka din/inanç mensuplarıyla karışmıştır. İstanbul'un çeşitli semtlerinde dağınık olarak yaşamlarını sürdüren Karayların Hasköy'deki kenesaları cemaatin azlığı ve dağınıklığı sebebiyle faal bir fonksiyon icra edememektedir. Yine de İstanbul Karayları, Hasköy'deki ibadethanelerini, sayılarının azlığına rağmen özenle korumakta, nadiren cumartesi günleri kenesayı açık bulundurmakta, yılda birkaç kez kendilerine özgü bayram ve törenlerde kenesada ayinler yapmaktadır. Merkezi, Hasköy'deki Karaim Kenesasını olarak gösterilen Türk Karaim Vakfı onlara ait faaliyet yürüten resmî bir kuruluştur. Bunun dışında günümüzde İstanbul Karaylarının bir dinî kurumu ya da dinî lideri bulunmamaktadır. Söz konusu vakıf, kenesanın ihtiyacını karşılama ve Karaylara ait mezarlığı koruma işiyle meşgul olmaktadır.